

**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ
THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL
SCIENCES**

УДК 340.5:340.12(477)

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-01

**ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ І МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ
ІМПЕРІЙ: ІСТОРІОГРАФІЧНО-ПРАВОВИЙ НАРИС**

Головко О. М.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна,
Заслужений юрист України,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: golovkoan1967@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

АНОТАЦІЯ: *Вступ.* Статтю присвячено проблемі історіографії історико-правових досліджень у незалежній Україні. Цей напрям історії права та держави в Україні лише формується. За предметною сферою обрано історико-правові дослідження державного апарату та органів місцевого самоврядування Російської та Австрійської (з 1867 року – Австро-Угорської імперії). Юридико-історіографічний аналіз здобутків української науки за вказаною проблематикою здійснюється вперше.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Вказаний період був одним із найбільш складних у вітчизняній історії. Імперська влада у обох випадках прагнула асимілювати український народ, позбавити його самобутності та культурної ідентичності, правових традицій. Українська національна державність була ліквідована культурно-національним та політико-правовим наступом Російської імперії у кінці XVIII ст. З одного боку, у цих винятково складних умовах гноблення та насильницького акультураційного тиску виконувалося завдання збереження культурно-правової ідентичності, з іншого – після Великих реформ 1860-х – 1870-х років сформувався більш ефективний ніж раніше державний апарат, який відносно успішно виконував свої завдання в нових історичних умовах Української національної революції 1917 – 1921 рр. Виходячи з викладеного, історико-правові дослідження цих періоду та проблематики мають суттєву наукову актуальність. Українська наука історія держави і права після розпаду СРСР і відновлення незалежної Української державності постала перед завданням відходу від ідеологічно-класових стереотипів, переходу до методологічного плюралізму. Провідні українські науковці в цілому успішно впоралися з ним.

Висновки. Поруч із деідеологізованим і модернізованим відповідно до сучасних умов історико-матеріалістичним (марксистським методом) почали все більше застосовуватися культурологічний та генетично близький до нього цивілізаційний метод. Особливо успішним стало застосування функціональної теорії походження та розвитку органів державної влади, що обумовило до посилення аналізу правозастосовної діяльності. Це стало чинником поширення соціологічно-юридичного розуміння права у вітчизняних історико-правових дослідженнях, аналізу соціальних причин правотворення та соціальних наслідків застосування норм права, тобто історико-правового студювання соціальної глибини дії правових та державних інститутів.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: історія права та держави; історіографія історії права та держави; юридична історіографія; історичний матеріалізм, функціональна теорія походження органів держави; соціологічна теорія права; інтегративне праворозуміння.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АППАРАТ И МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В СОСТАВЕ РОССИЙСКОЙ И АВСТРО- ВЕНГЕРСКОЙ ИМПЕРИЙ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИ-ПРАВОВОЙ ОЧЕРК

Головко А. Н.,

доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
Заслуженный юрист Украины,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: golovkoan1967@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

АННОТАЦИЯ: *Введение.* Статья посвящена проблеме историографии историко-правовых исследований в независимой Украине. Предметная сфера – государственный аппарат и органы местного самоуправления Российской и Австрийской (Австро-Венгерской империй). Такого рода историографический анализ в украинской историко-правовой науке осуществляется впервые.

Краткое содержание основных результатов исследования. С одной стороны, в этих исключительно сложных условиях выполнялось задание сохранения украинской культурно-правовой идентичности, с другой – сформированный после Великих реформ 1860-х–1870-х гг. сформировался более эффективный государственный аппарат, который относительно успешно выполнял свои задания в новых исторических условиях Украинской национальной революции 1917–1921 гг. Этот период потребовал от украинских историков права новых подходов.

Выводы. Была осуществлена деидеологизация науки, она перешла к методологическому плюрализму. Получили развитие наряду с историко-материалистическим, культурологический, социологический подходы, в частности, функциональная теория происхождения и развития органов государственной власти.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: история права и государства; историография истории права и государства; юридическая историография; исторический материализм; функциональная теория происхождения государства; социологическая теория права; интегративное правопонимание.

STATE APPARATUS AND LOCAL SELF-GOVERNMENT ON UKRAINIAN LANDS AS A PART OF THE RUSSIAN AND AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE: HISTORIOGRAPHIC AND PRESENT

O. Holovko,

Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of State and Legal Disciplines
Faculty of Law
Kharkiv National
VN Karazin University,
Honored Lawyer of Ukraine,
Kharkiv, 61022, Maidan Svobody 4,
e-mail: golovkoan1967@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

ANNOTATION: *Introduction.* The article is devoted to the problem of historiography of historical and legal research in independent Ukraine. This aspect of the history of law and the state in Ukraine has been in the process of formation these days. Historical and legal studies of the state apparatus and local self-government bodies of the Russian and Austrian Empires (since 1867 - the Austro-Hungarian empires) have been selected by subject area. Legal and historiographic analysis of the achievements of Ukrainian science on this issue has been carried out for the first time.

Summary of the main research results. This period was one of the most difficult in the history of our country. In both cases, the imperial authorities sought to assimilate Ukrainian people, deprive them of their identity and cultural identity, as well as legal traditions. Ukrainian national statehood was abolished by the cultural-national and political-legal offensive of the Russian Empire in the late eighteenth century. On the one hand, in these extremely difficult conditions of oppression and violent acculturation pressure, the task of preserving cultural and legal identity was fulfilled, on the other hand, after the Great reforms of the 1860s-1870s, a more effective state apparatus was formed than before, which relatively successfully performed its tasks in the new historical conditions of the Ukrainian national revolution of 1917-1921. Based on the above, historical and legal studies of these periods and problems have significant scientific relevance. Ukrainian science of the history of the state and law after the collapse of the USSR and the restoration of independent Ukrainian statehood, faced the task of moving away from ideological and class stereotypes, the transition to methodological pluralism. In general, leading Ukrainian scientists have successfully coped with this task.

Conclusions. Along with the deideologized and modernized historical-materialist (Marxist) method in accordance with modern conditions, culturological and civilizational method, genetically close to it, began to be increasingly used. The application of the functional theory of the origin and development of state authorities was particularly successful, which led to a stronger analysis of law enforcement activities. This was a factor in the spread of sociological and legal understanding of

law in domestic historical and legal research, analysis of social causes of law-making and social consequences of the application of law, i.e. historical and legal study of the social depth of legal and state institutions.

KEY WORDS: history of law and the state; historiography of the history of law and the state; legal historiography; historical materialism, functional theory of the origin of state bodies; sociological theory of law; integrative legal understanding.

Вступ. Здобуття Україною незалежності у 1991 році стало справжнім поштовхом для розвитку правової науки. Ті творчі й інтелектуальні процеси, які зародилися у юридичній науці у часи «відлиги» 1950-х років, наростали у 1970-х – 1980-х, почали «виходити на поверхню» в умовах «перебудови».

Нові виклики постали перед вітчизняною наукою історії держави і права. Відродження нації й держави ставили перед вченими масштабні завдання загальнокультурного й ідеологічного звучання. Саме історія держави і права мала аргументовано і об'єктивно дати відповідь на питання про обґрунтованість національно-державних зусиль. Це означало концептуалізацію державотворчої й правової традиції, яка тривала впродовж століть. Історико-правова наука постала перед завданням звільнити наукове знання від товстих «нашарувань» імперських міфів, убраних у псевдонаукові «шати», обґрунтувати істинні державно-правові цінності українського народу, віднайти його культурно-правовий код.

Радянська українська історико-правова наука була, як видається, одночасно і готова, і не готова до цих викликів. Поясню цю думку. Готова до виконання нових завдань вона була з точки зору кадрового потенціалу, інтелектуального й наукового рівня вчених, які розпочинали наукову кар'єру в радянські часи. Не готовою – тому що належало вийти за межі моністичної марксистської методології, осягнути здобутки світової державно-правової думки. Але рівня кваліфікації, володіння методом діалектичного та історичного матеріалізму, як видається, цілком вистачило для розв'язання нових дослідницьких завдань. Вже у 90-х рр. минулого і перших роках нинішнього століття почали з'являтися ґрунтовні ідеологічно не заангажовані та не упереджені праці українських істориків держави і права.

Постановка завдання дослідження. Наука історії держави і права із здобуттям незалежності Україною зазнала бурхливого розвитку. Удосконалювалися методологічні підходи, формувалися основи методологічного плюралізму. Протягом 1996 – 1998 рр. виникла і організаційно оформилася Міжнародна асоціація істориків права, яку очолили авторитетні в Україні науковці О. Ярмиш (президент), І. Усенко (перший віце-президент), О. Тимошук (віце-президент) [1]. Міжнародні конференції, які проводяться під егідою асоціації, сприяли творчому спілкуванню науковців, пошуку нових форм роботи, удосконаленню методологічного інструментарію. Серед ідей, які збагачували вітчизняну історико-правову науку, важливе місце посідала та, яка обґрунтовувала формування історіографії історії держави і права як відносно самостійного і цілісного розділу науки. Адже в загальній (громадянській, цивільній) історії історіографія вже давно посіла гідне, визначне й незамінне місце (своєрідна історична наука наук). Щодо історії держави і права (сьогодні більш зважено і коректно було би поміняти місцями – історія права і держави) історіографія історії права та держави, або правова історіографія чи юридична історіографія (про назву можна і слід дискутувати) ще не інституювалася. Разом з тим, сьогодні вже неможливо уявити скільки-небудь солідне історико-правове дослідження, яке би не містило більш чи менш кваліфікованого історіографічного огляду. Слід із задоволенням зауважити, що рівень історіографічного аналізу історико-правової літератури часом є таким, що можна констатувати наявність своєрідного «дослідження в дослідженні». Власне самостійних історіографічних праць з історії права і держави створено відносно небагато.

Саме таким чином позиціонуємо й дане дослідження. Не претендуючи на всеохоплюваність, спробуємо проаналізувати історико-правові дослідження доби незалежної України, присвячені об'єктивно одному із найскладніших періодів – коли українська державність була знищена сусідами, імперіями – загарбниками, Російською та Австрійською. Право як явище національної культури опинилося під загрозою цілковитого викорінення, були ліквідовані органи влади і самоврядування Гетьманщини, зникла інституційна складова української державності. Більше того, саме існування українського народу, його національна ідентичність у більшій чи меншій мірі виключалися імперіями – анексіоністами. І якщо українці в складі Австрійської імперії зазнавали культурних, національних і соціально-економічних утисків, то в імперії Російській існувала загроза втрати ідентичності, повної асиміляції, розчинення у «великоросійській» нації.

Події Першої світової війни каталізували у Європі як соціальні, так і національно-визвольні рухи. Одним із проявів в Україні цього процесу стала Українська революція 1917 – 1921 рр. у ході якої, нехай і так трагічно ненадовго, відродилися українські право і держава. Складно вважати обґрунтованим підхід, за яким у націй на етапах розвитку, коли немає власної держави, переривається державно-правовий розвиток, і потім він дивовижним чином відновлюється, а правова система і держава виникають і формуються з нічого. Жоден із типів філософського обґрунтування права (об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивність) не може раціонально пояснити це «диво». Обґрунтування тут лише одне – право не

виникає і не зникає, воно трансформується, набуває латентної форми, національна культура «ховає» і зберігає його як правову культуру, правову свідомість, правову традицію, звичаєве право. Викладенню цієї позиції присвячено спеціальну статтю автора, у якій можна ознайомитися з його науковою аргументацією [2].

Щодо предметної сфери досліджень, умовно поділимо її на дві частини. По-перше, це державний апарат та органи місцевого самоврядування на українських землях у складі Російської імперії та Австрійської (Австро-Угорської), правові та організаційні засади його діяльності, структура, кадровий склад, основні напрями і наслідки правозастосовної діяльності. По-друге – правова складова, як ідеологічна, так і нормативна. Вона, на суб'єктивний погляд автора, є більш складною для пізнання, оскільки тут має місце, використовуючи запроваджені Кантом поняття, прояв як феноменів права (екстравертних явищ – «річ-для-нас»), так і його ноуменів (інтравертних – «річ-у-собі»). Правові явища пов'язані із загальнокультурними і загальносоціальними; саме тут зберігалася українська культурно-правова ідентичність.

Виходячи з наведеного, логічним було би побудувати історіографічне дослідження з двох частин. У цій розвідці йтиметься, переважно, про перший аспект. Разом з цим, підкреслимо, що такий поділ є умовним і не відображає сутнісну єдність державно-правових явищ. Отже, у цій, першій частині, зосередимося на інституційній характеристиці правових явищ і процесів, організаційних, структурних аспектах.

Мета дослідження. Метою дослідження є історіографічний нарис сучасних вітчизняних історико-правових досліджень державного апарату і органів місцевого самоврядування на українських землях у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперії.

Стан наукової дослідженості теми. Історіографії історії права і держави протягом майже трьох десятиліть існування незалежної Української держави присвячено порівняно невелику кількість спеціальних досліджень, але вони є. Відзначимо найбільш значущі, фундаментальні з них. Їх умовно поділимо на дві групи (які не вичерпують, звісно, всього масиву історіографічних досліджень, зрештою, таке завдання автор перед собою і не ставить).

Перша – це тривала і масштабна робота колективу науковців Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України на чолі з І. Усенком. Її зміст, результати і вплив на розвиток української державно-правової науки, як видається, заслуговують на окреме глибоке дослідження. Серед безсумнівних здобутків – колективні монографії «Микола Прокопович Василенко» (1991), «Юридична наука і освіта в Україні» (1992), «Академічна юридична думка» (1998). Особливо варто наголосити на підготовці й виданні 10-томної «Антології української юридичної думки» [див.: 3]. Цей напрям також представлений у монографічних дослідженнях представників вказаного наукового колективу Т. Бондарук [4] та І. Музики [5]. Окремо слід зупинитися на останній праці, де вперше у сучасній вітчизняній історико-правовій науці здійснено комплексний аналіз становлення соціологічного напрямку у вітчизняному правознавстві у кінці XIX – на початку XX ст.

Другу групу складають фундаментальні монографічні дослідження українських фахівців з порівняльного правознавства. Так, у монографіях О. Кресіна [6, 7] чимало уваги приділено генезису компаративно-правознавчої науки в працях саме істориків права, котрі зробили видатний внесок. Високим рівнем юридико-історіографічного аналізу відзначається також монографія С. Кудіна [8], де всебічно і комплексно розглянуто становлення саме історичного напрямку порівняльно-правової науки.

Методи дослідження. Методологія сформована у річищі діалектичного загальнофілософського (філософсько-правового) підходу. Оскільки у якості предмета обраний доктринальний текстовий матеріал, застосовані:

- загальнонаукові методи: логічний (дедукції та індукції, аналізу й синтезу, абстрагування і порівняння); герменевтичний (щодо розуміння наукових текстів);
- спеціально-наукові методи: формально-догматичний та порівняльно-правовий (при слідуванні за аналітичними та логічними конструкціями авторів історико-правових праць).

Результати дослідження. Як видається, початок нового етапу дослідження права і держави в Україні у роки її перебування у складі імперії можна визначити доволі чітко. Він хронологічно співпадає зі здобуттям державної незалежності. У 1991 р. О. Ярмиш захистив докторську дисертацію «Каральний апарат самодержавства на Україні (1895–1917 рр.)». Наступного року з'явилася монографія, у якій розкривалися основні положення дослідження [9], а у повній мірі воно було оприлюднене лише через десятиліття, втім, не втративши актуальності [10]. Зміст і результати дослідження були новаторськими. Автор ставився до історії політичної та загальної поліції, суду й адміністрації царату на українських землях максимально неупереджено, відійшовши від традиційних радянських ідеологічних позицій класової боротьби пролетаріату та історії російського революційного руху (в її ортодоксальному, офіційно визнаному розумінні).

Роботу відзначає ґрунтування на великому масиві архівних джерел. Не лише законодавство Російської імперії, підзаконні акти, циркуляри, а численний актовий і правозастосовний матеріал лягли в основу дослідження. Так, уперше було звернуто увагу на звіти губернаторів, де розкривався фактичний стан справ як результат діяльності каральних органів. Автор реконструює правосвідомість посадовців Російської імперії на українських землях (яскравий приклад – подільський губернатор Ейлер [9, с. 17-19]). Першим в українській науці історії держави і права 90-х рр. минулого століття український науковець вийшов за межі формально-догматичного аналізу численних, нерідко суперечливих і заплутаних норм російського імперського законодавства, що діяло на українських землях. Цей вихід відбувався, так би мовити, в «обидва боки».

Так, по-перше, О. Ярмиш прагнув розкрити мотиваційну сферу дій законодавця (у широкому сенсі цього слова, включаючи творців відомчих нормативно-правових актів та нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування), аналізуючи доповідні записки щодо вдосконалення нормативно-правового забезпечення каральних органів самодержавства в Україні, проекти нормативно-правових актів тощо. Таким чином «пласка» історико-правова картина, обумовлена аналізом винятково норм чинного права стала об'ємною, проявляючи приховані тенденції й процеси. Приклад – аналіз роботи Особливої міжвідомчої комісії по реформі поліції: «Безплідність діяльності комісії була, зрештою, зумовлена несумісністю її основних завдань: з одного боку, комісія повинна була зробити поліцію ще більш могутнім і ефективним знаряддям боротьби з революційним рухом ... з іншого ж – слід було надати їй характер цивілізованої, законслухняної установи» [10, с. 89]. Зрозуміло, що тут ще не було і не могло бути комплексних реконструкцій правосвідомості, її структур, психологічно-ментальних аспектів. Такого роду дослідження є вельми складними з дослідницько-технічної сторони і до цих пір не отримали широкого розповсюдження¹, однак, перші кроки були зроблені. Недарма О. Ярмиш став одним із фундаторів української юридичної біографістики.

По-друге, вчений звернувся до інноваційних у тих умовах підходів щодо реконструкції соціальних процесів як результату дії права, реальних правовідносин, за великим рахунком правопорядку. Характерним є заключний розділ «Карального апарату...», який має назву «Організація взаємодії місцевих каральних установ у деяких ситуаціях» [10, с. 268-280]. Важливо також, що уперше зверталася увага на антиукраїнську спрямованість (поруч із боротьбою з революціонерами) дій каральних органів самодержавства. Як видається, цим у вітчизняній історико-правовій науці був зроблений винятково важливий (і не усвідомлений до цих пір у повній мірі) крок від радянського нормативістського (етатистського, вузько го юридико-позитивістського) до сучасного, поширеного в європейській і американській юриспруденції соціолого-правового підходу. Останній є найбільш перспективним з точки зору ефективності не лише прикладних, але й історичних правознавчих студій.

Пізніше О. Ярмиш спільно з одним з учнів (автором цих рядків) поширив свій підхід на історико-правовий аналіз діяльності органів місцевого самоврядування [12]. Цікаво, що тут був застосований нечастий у історико-правових дослідженнях діахронний («вертикальний») порівняльно-правовий підхід. У монографії також був використаний значний статистичний матеріал, який ілюстрував і обґрунтовував її історико-правові положення, показував міру ефективності діяльності органів Харківського міського самоврядування у різні періоди його діяльності. На підставі аналізу саме правозастосування робився висновок: «...у найбільш складні й доленосні періоди вітчизняної історії, коли держава часто приносила інтереси своїх громадян у жертву власним, саме місцеве самоврядування попри всі труднощі ставилось до мешканців найбільш гуманно і людяно. І це притаманне його природі, якщо мова йде про дійсне, розвинене, демократичне самоврядування» [12, с. 297].

У тій чи іншій мірі, з більшим чи меншим успіхом функціональний, а по суті соціологічний підхід до історико-правових характеристик дореволюційного апарату держави та органів місцевого самоврядування в Україні, застосований представниками наукової школи О. Ярмиша, його послідовниками. Для цих праць характерним є прагнення показу державно-правових явищ у їх єдності, більш широкому історичному контексті, врахуванні позаправових феноменів, які відображались на функціонуванні органів держави і місцевого самоврядування в Україні у дореволюційний період. Характеристика якісного кадрового складу давала можливість пояснити вплив суб'єктивного чинника на реалізацію державними органами, а також органами місцевого самоврядування визначених законом повноважень, на суспільну роль останніх.

Особливості функціонування органів держави в дореволюційній Україні, як правило, фіксувалися шляхом специфіки імперського законодавства та правозастосовної практики. Так, у монографії, присвяченій історико-правовій характеристиці податкових органів Російської імперії в Україні, В. Жвалюк, наприклад, вказував: «Внаслідок особливого розвитку виробництва і продажу алкоголю і тютюну в Україні, саме тут новоутворений акцизний нагляд мав особливо складне поле своєї діяльності, в якій накопичено багатий як позитивний, так і негативний досвід» [13, с. 148].

Доклав зусиль щодо дослідження апарату управління державними фінансами Російської імперії на українських землях і автор цих рядків [14-15]. У згаданих монографіях значну увагу приділено не лише

аналізу розвитку норм фінансового права, визначення компетенції та правового статусу відповідних інституцій, а й їх структурі, кадровому забезпеченню, характеристикам персоналу і особливо – правозастосовній діяльності. Щодо останньої, автор прагнув показати її у широкому суспільному контексті історичної епохи, однієї з найскладніших у вітчизняній історії (тобто мала місце спроба застосування соціологічного правового підходу до історико-правового дослідження). Автор також намагався застосувати порівняльно-правовий аналіз правового статусу органів управління державними фінансами на українських землях, які входили як до складу Російської, так і Австрійської (Австро-Угорської) імперії.

Фундаментальну працю, присвячену історико-правовому дослідженню установ довгострокового кредиту Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. створив В. Кириченко [16]. У ній автор, як на нашу думку, надає один із кращих взірців у вітчизняній правовій історіографії послідовного використання позитивістського підходу. Він кваліфіковано аналізує нормативний матеріал як публічно-правового, так і приватно-правового характеру. До здобутків автора, зокрема, належить аналіз правового забезпечення участі земельних банків у проведенні столипінської аграрної реформи на українських землях. У окремий розділ виділено правову процедуру ліквідації земельних банків та її організаційне забезпечення. Робота В. Кириченка дає також приклад успішного застосування очищеної від ідеологічних нашарувань власне наукової складової матеріалістичного (марксистського) вчення, аналізу впливу економічних процесів на право. Так, безумовно, цікавим є висновок автора: «Саме дуальність урядової політики в аграрному питанні, спроба в умовах розвитку капіталістичних відносин здійснити консервацію феодальних устоїв у сільському господарстві, обумовили присутність двох складових: приватної і державної – у системі земельних банків імперії» [16, с. 600].

Історико-правових праць, присвячених різним елементам державного механізму Російської імперії, що діяв у дореформеній та пореформеній Україні, у останнє десятиріччя XX і перші XXI століття створено десятки. Чимало з них були дисертаційними дослідженнями. У переважній більшості випадків це аналіз нормативного матеріалу, організаційної структури, кадрового забезпечення. Роботи, присвячені органам, належним до різних галузей державного управління, органам місцевого самоврядування (особливо велика увага приділена земському самоврядуванню), цілком можуть стати предметом окремого історіографічно-правового дослідження.

Поруч із спеціальними монографічними дослідженнями, присвяченими, як можна висловитися у найбільш загальному вигляді, правовому статусу органів державної влади та місцевого самоврядування у «підросійській» Україні, особне місце займають праці, у яких цей період органічно «вмонтований» у контекст більш загального і тривалого в часі історико-правового сюжету.

Прикладом тут можуть слугувати історико-правові дослідження В. Єрмолаєвим представницької традиції у владі України, які плідно здійснюються вже протягом більш ніж двох десятиріч [17-18]. Ці роботи цікаві, передусім, аналізом впливу політичних процесів на розвиток і функціонування державних інститутів та його правове забезпечення. Показана ідеологічна складова, втілення ідей українського національно-визвольного руху, зокрема, в Російській імперії: «Українська думська громада мала на меті досягнення автономних прав для України, вирішення аграрного питання, захист інтересів населення краю» [18, с.238]. До безсумнівних здобутків автора належить гармонійне розкриття правових характеристик української течії парламентаризму в Австро-Угорській та Російській імперії, при цьому цілком виправдано хронологічно й змістовно вони викладаються саме в такому порядку.

Організаційно-правові засади функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування на західноукраїнських землях, що входили до складу Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської) імперії також стали у кінці XX – на початку XXI ст. предметом значної кількості наукових досліджень. Провідну роль у цих дослідженнях виконують львівські історики права, які належать до наукової школи, започаткованої В. Кульчицьким.

Високим науковим рівнем відзначається свого роду експозиційний розділ «Східна Галичина під владою Австрії та Австро-Угорської монархії» у монографії Б. Тищика, присвяченій історико-правовій характеристиці Західноукраїнської Народної Республіки [19, с.11-114]. До особливостей вказаного розділу, який має характер, по суті відносно самостійного «дослідження в дослідженні», варто віднести аналіз розвитку української політико-правової думки у Східній Галичині. Застосовує автор і компаративно-правовий аналіз, причому із використанням відомостей, які стосуються західно- і центральноєвропейських держав. Особливістю викладення матеріалу є ґрунтовний аналіз розвитку суспільно-політичного руху, становлення українських політичних партій, які згодом відіграли важливу роль у державно-правових процесів у ЗУНР. Б. Тищик робить обґрунтований висновок щодо процесів, які протікали паралельно з функціонуванням австро-угорських органів державної влади та місцевого самоврядування на українських землях: «Ідея консолідації всіх українських національно-демократичних сил в Галичині навколо програми державної незалежності та соборності України знаходила щораз більше прихильників» [19, с.82].

Проблематику місцевого самоврядування послідовно й успішно досліджує В. Киселичник. Предметом є самоврядування Львова. Звернімо увагу на монографію, присвячену міському праву Львова у другій половині XIX – на початку XX століття [20]. Тут приділено особливу увагу впливу соціально-економічних та політико-правових чинників на розвиток громади та міського самоврядування у Львові. При цьому автор виказує оригінальну дослідницько-методологічну позицію, яка наближує історію права від правознавчої до історичної царини, проголошує свою прихильність до модерного культурологічного підходу: «Традиційними методологічними установками для нашого дослідження можна вважати положення про зв'язок історії права з іншими юридичними та політичними науками; про історію права як розділ загальної історії, яка виділяється з неї за своїм відособленим об'єктом вивчення і специфічною обробкою матеріалу; про історію права як необхідну складову частину історії культури» [20, с.224]. Серед львівських дослідників сьогодні одне з провідних місць на царині історико-правової науки посідає І. Бойко, але його доробок щодо «імперського» періоду історії права і держави України стосується переважно права, а не державних та самоврядних інституцій, про що мова попереду.

Державно-правову історію такого самотнього регіону, як Північна Буковина, досліджує М. Никифорак. У 2004 р. побачила світ його ґрунтовна монографія «Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774 – 1918 рр.)» [21]. Тут, поруч із дослідженням організаційно-правових засад діяльності окремих органів, розкрито правове регулювання управління регіоном у цілому (крайове управління – 1849–1918 рр.). Робиться важливий висновок, ґрунтований на розумінні загальноісторичного і політичного контексту: «У 1774 – 1918 рр. Буковина єдиний раз за всю історію була цілісною політико-адміністративною одиницею... За цей час тут сформувалася система органів адміністративного управління, самоврядування, судових і правоохоронних органів європейського зразка, яка базувалася на законі...» [21, с.328-329]. Вражаючою особливістю праці М. Никифорака є те, що у ній з 807 використаних джерел та назв літератури майже третина – 228 – німецькомовні.

У кінці 2000-х – на початку 2010-х років були створені два особливо значущі, багатотомні видання, підготовлені провідними вітчизняними вченими – правознавцями під егідою Національної академії правових наук України. Обидва удостоєні свого часу Державної премії України в галузі науки і техніки. Це п'ятитомні «Правова система України: історія, стан та перспективи» та «Правова доктрина України». Історико-правові питання підіймаються у перших томах цих видань [22-23].

«Правова система...» розглядає право під час перебування України лише в складі Російської імперії (підрозділ 2.4, за авторством відомого українського історика права В. Гончаренка). Це – дійсно якісний взірць сучасного позитивістсько-правового підходу до аналізу історико-правових явищ і процесів. У невеликому за обсягом (близько 70 сторінок) дослідженні охоплено основні галузі законодавства Російської імперії, що діяло на українських землях у її складі, охарактеризовано джерела права, основний зміст успішних і невдалих реформ самодержавства. Обґрунтовано виділяється новий пореформений суд, який сприйняв у своїй роботі кращі взірці західного демократичного правосуддя: «Судова реформа стала найрадикальнішою, новаторською і технічно найуспішнішою з усіх Великих реформ» [22, с. 326].

Організаційно-правові характеристики імперських державного апарату та місцевого самоврядування на українських землях у «Правовій доктрині...» не розглядаються. Але натомість відомий український історик права В. Рум'янець успішно застосовує до аналізу історико-правового процесу елементи сучасного природно-правового мислення. Це ще дуже нечасто зустрічаємо у сучасній вітчизняній історико-правовій науці. У центрі дослідницької уваги В. Рум'янцева – правові та політичні ідеї, які формувалися в українському національно-свідомому інтелектуальному середовищі поруч із явищами і процесами, коли у правовій дійсності на українських землях функціонували органи державної влади та місцевого самоврядування Російської та Австро-Угорської імперії. Важливо, що вчений показує єдність української доктринальної парадигми щодо формування політико-правового ідеалу. Так, погляди на право і державу, скажімо, М. Драгоманова чи І. Франка були поширені як у «підросійській», так і «підавстрійській» Україні.

У останні роки побачили світ монографії, пов'язані із підготовленими докторськими дисертаціями з історії права і держави, присвяченими проблематиці карального апарату Російської імперії в Україні. Це праці учнів О. Ярмиша В. Чиснікова [24], де всебічно розкрито організаційно-правові засади діяльності кримінального сиску в Україні за часів Російської імперії та Б. Бернадського [25] про контррозвідувальні органи Російської імперії на українських землях та їх діяльність, висвітлені під кутом зору історії держави і права. Обидві ґрунтовані на вельми значній джерельній базі, передусім архівних документах, сотні з яких уведені уперше до наукового обігу авторами за роки, а у випадку з В. Чисніковим – і десятиріччя невтомної пошукової та дослідницької роботи. Недарма він створив двотомну працю, де власне монографія – це друга книга, а перша – збірка документів і матеріалів просто вражаючим обсягом 58.6 умовних друкованих аркушів!

Загальна картина діяльності каральних органів царату в працях згаданих авторів ґрунтована не лише на нормативно-правових актах, а й на актах правозастосування, циркулярах, листах, вказівках, а також на справжній мозаїці документів щодо оперативно-службових дій, спрямованих на виконання поставлених

завдань. Так, Б. Бернадський виказує матеріалістичні погляди, коли стверджує вторинність позитивного права щодо соціально-економічних відносин та виробничих сил [25, с. 681]. Він на новому матеріалі аргументує положення, яке було запропоноване майже три десятиріччя тому О. Ярмишем і розвинуте низкою його послідовників про дублювання функцій елементами державного апарату Російської імперії, невизначеність компетенції органів влади, їх неспеціалізованість.

Викладений історіографічний матеріал щодо вітчизняної науки історії права і держави є доволі суб'єктивно підібраним та проаналізованим. Та суб'єктивізм, як видається, завжди присутній у наукових дослідженнях з суспільної, особливо наукознавчої проблематики, а суб'єктивність не означає упередженість, вона ґрунтується на особистісних рисах і досвіді дослідника, від яких він, якщо є науково сумлінним, прагне абстрагуватися. Разом з тим, як видається, проаналізований матеріал дозволяє простежити певні тенденції та зробити історіографічні висновки щодо розвитку української науки історії права і держави доби незалежності. Це стосується лише щодо доволі вузької предметної сфери – державного апарату, місцевого самоврядування, їх правових характеристик доби перебування України під владою Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій.

Висновки. Таким чином, українською історико-правовою наукою впродовж кінця ХХ – початку ХХІ століття пройдено великий шлях, зокрема щодо дослідження державно-правової історії України у добу відсутності національної державності внаслідок анексії сусідніми імперіями.

О. Ярмиш став фундатором функціонального напрямку дослідження історії держави і права. Йому належить важливий методологічний висновок щодо «соціальної глибини» історико-правових явищ і процесів, який поширюється на всі без винятку періоди вітчизняної та зарубіжної історії права і держави [див.: 26]. Подібний підхід отримав значного поширення в історико-правових дослідженнях доби незалежної України, зокрема доби її входження до складу Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. Він застосовується з більшим чи меншим успіхом, в одних випадках сусідуючи і поєднуючись з історичним матеріалізмом у його пострадянському прочитанні, у інших набуваючи рис історико-соціологічної юриспруденції.

Ідеологічний, філософсько-правовий рівень історико-правової науки формується більш повільно. Право як ідея розглядається щодо запропонованого періоду в скромнішому переліку монографічних праць (див., наприклад: 27). Зберігає свої позиції у історико-правових дослідженнях й правовий позитивізм нормативістського крила. І це є нормальним, і навіть позитивним явищем з позицій методологічного плюралізму та дискурсивного розуміння права.

Більше того, на матеріалі вітчизняних історико-правових досліджень кінця ХХ – початку ХХІ ст., зокрема щодо органів державної влади та місцевого самоврядування Російської й Австрійської (Австро-Угорської) імперій в Україні, можемо стверджувати, що у своїх кращих взірцях українська наука історії права і держави виходить на рівень вимог, сформульованих видатним американським правознавцем Г. Дж. Берманом. Він вважав, що саме історико-правова наука здатна розв'язати найскладніше завдання філософії права і теоретичної юриспруденції: «...Історична юриспруденція ... одна здатна об'єднати юридичний позитивізм і теорію природного права» [28, с. 13].

ПРИМІТКИ

1. Прикладом може слугувати історико-правове дослідження О. Атоян, щоправда стосовно іншого періоду вітчизняної історії права і держави [11].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ярмиш О. Н., Усенко І. Б. Міжнародна асоціація істориків права. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Харків: Право. 2016. Т. 1. Історія держави і права України /Редкол. В. Д. Гончаренко (голова) та ін.: Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. ун-т ім. Ярослава Мудрого. С. 485-489.
2. Головка О. М. Місце українського права у правових системах Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій. *Право України*. 2020. №1. С.159-179.
3. Максимов С. І. Усенко Ігор Борисович. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Харків: Право. 2016. Т.2. Філософія права /Редкол. С. І. Максимов (голова) та ін.: Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. С.884-885.
4. Бондарук Т. І. Історико-правові есе /Відп. ред. професор І. Б. Усенко; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ – Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. 240 с.
5. Музика І. В. Нариси з історії права і філософії права /Відп. ред. професор І. Б. Усенко; НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. 264 с.
6. Кресін О. В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині ХVІІІ – першій третині ХІХ століття: компаративна концептуалізація: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Логос, 2017. 680 с.
7. Кресін О. В. Порівняльне правознавство у ХІХ – ХХ століття: проблеми становлення: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Логос, 2011. 294 с.

8. Кудін С. В. Порівняльна історія права: вітчизняна традиція концептуалізації: монографія. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 540 с.
9. Ярмыш А. Н. Наблюдать неотступно...: Административно-полицейский аппарат и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков. Киев: Юринформ, 1992. 197 с.
10. Ярмыш О. Н. Каральный аппарат самодержавства в Украине в конце XIX – на початку XX ст.: Монографія. Харків: Консум, 2001. 288 с.
11. Атоян О. Н. В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917-1919 годов: Монографія. Луганск: РИО ЛАВД, 2003. 512 с.
12. Ярмыш О. Н., Головка О. М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX – XX і XX – XXI. Досвід історії та сучасності. Монографія. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 372 с.
13. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності: Монографія / За наук. ред. проф. О. Н. Ярмиша. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
14. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження. Монографія. Харків: СІМ, 2005. 448 с.
15. Головка О. М. Участь адміністративно-поліцейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на українських землях (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія. Харків: СІМ, 2005. 176 с.
16. Кириченко В. С. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-правове дослідження: Монографія. Харків: Контраст, 2010. 688 с.
17. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). Харків: Право, 2005. 272 с.
18. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні: історія, теорія та практика: монографія. Харків: Право, 2017. 448 с.
19. Тищик Б. Й. Західно Українська Народна Республіка (1918 – 1923). Історія держави і права. Львів: Тріада плюс, 2004. 392 с.
20. Кіселічник В. Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина XIX – початок XX століття): Монографія. Львів: ЛьвДУВС; «Край», 2008. 352 с.
21. Никифорак М. В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774 – 1918 рр.). Чернівці: Червона Рута, 2004. 384 с.
22. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Харків: Право, 2008. Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. 728 с.
23. Правова доктрина України: у 5 т. Харків: Право, 2013. Т.1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. 976 с.
24. Чисніков В. М. Сисна поліція на Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.): історико-правове дослідження. У 2 кн. Кн. II / Наук. ред. Ярмыш О. Н. Державний науково-дослідний інститут МВС України. Харків: Мачулін, 2014. 624 с.
25. Бернадський Б. В. Контррозвідувальна діяльність Російської імперії в Україні (історико-правовий аспект). Київ: Видавець Карпенко В. М., 2018. 792 с.
26. Ярмыш О. Н. Соціальний вимір права в історико-правових дослідженнях. *Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти*. Матеріали XIII історико-правової конференції (м. Чернівці, 20-22 травня 2005 р.). Чернівці: Рута, 2005. С.10-15.
27. Свояк С. Д. Політико-правова думка України XIX – XX століть про народовладдя: монографія. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2015. 376 с.
28. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. 2-е изд. Москва: Изд-во МГУ; Издательская группа ИНФРА М – НОРМА, 1998. 624 с.

REFERENCES

1. Yarmysh O. N., Usenko I. B. Mizhnarodna asotsiatsiia istorykiv prava. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t.* Kharkiv: Pravo, 2016 – . Т.1. Istoriia derzhavy i prava Ukrainy / Redkol. V. D. Honcharenko (holova) ta in.: Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. un-t im. Yaroslava Mudroho. S.485-489.
2. Holovko O. M. Mistse ukrainskoho prava u pravovykh systemakh Posiiskoi ta Avstriiskoi (Avstro-Uhorskoii imperii). *Pravo Ukrainy*. 2000. N1. S.159-179.
3. Maksymov S. I. Usenko Ihor Borysovych. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t.* Kharkiv: Pravo, 2016. Т.2. Filosofia prava / Redkol. S. I. Maksymov (holova) ta in.: Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. un-t im. Yaroslava Mudroho. S.884-885.
4. Bondaruk T. I. Istoryko-pravovi ese / Vidp. red. professor I. B. Usenko; NAN Ukrainy, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kyiv – Kherson: FOP Hrin” D. S., 2017. 240 s.
5. Muzyka I. V. Nfrysy z istorii prava i filosofii prava / Vidp. red. professor I. B. Usenko; NAN Ukrainy, Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. Kherson: FOP Hrin” D. S., 2017. 264 s.
6. Kresin O. V. Stanovlenna teoretychnykh zasad porivnialno-pravovykh doslidzhen u druhii polovyni XVIII – pershii tretyni XIX stolittia: komparatyvna kontseptualizatsiia: monohrafiia. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Lohos, 2017. 680 s.
7. Kresin O. V. Porivnialne pravoznavstvo u XIX – XX stolittiakh: problemy stanovlennia: monohrafiia. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Lohos, 2011. 294 s.

8. Kudin S. V. Porivnialna istoria prava: vitchyzniana tradytsiia kontseptualizatsii: monohrafiia. Vinnytsia: TOV "TVORY", 2019. 540 s.
9. Yarmysh A. N. Nabliudat neotstupno...: Administrativno-politseiskii apparat i organy politicheskogo syska v Ukraine v kontse XIX – nachale XX vekov. Kiev: Yurinform, 1992. 197 s.
10. Yarmysh O. N. Karalniy aparat samodержавstva v Ukraini v kintsi XIX – na pochatku XX st.: Monohrafiia. Kharkiv: Konsum, 2001. 288 s.
11. Atoian O. N. V konflikte s gosudarstvom. Krestianskoe pravosoznanie v Ukraine 1917 – 1919 godov: Monografiia. Lugansk: RIO LAVD, 2003. 512 s.
12. Yarmysh O. N., Holovko O. M. Kharkivske miske samovriaduvannia na zlami stolit: XIX – XX i XX – XXI. Dosvid istorii ta suchasnosti. Monografiia. Kharkiv: Vyd-vo Nats. un-tu vnutr. sprav, 2004. 372 s.
13. Zhvaliuk V. R. Podatkovi orhany Rosiiskoi imperii v Ukraini u druii polovyni XIX – na pochatku XX st.: orhanizatsiino-pravovs zasady diialnosti: Monohrafiia /Za nauk. red. prof. O. N. Yarmysa. Kyiv: Atika, 2001. 176 s.
14. Holovko O. M. Finansova administratsiia Rosiiskoi imperii v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.): istoryko-pravove doslidzhennia. Monografiia. Kharkiv: SIM, 2005. 448 s.
15. Holovko O. M. Uchast administrativno-politseiskoho aparatu, orhaniv samovriaduvannia v upravlinni derzhavnymy finansamy Rosiiskoi imperii na ukrainskykh zemliakh (kinets XVIII – pochatok XX st.): Monografiia. Kharkiv: SIM. 2005. 176 s.
16. Kyrychenko V. Ye. Ustanovy dovhostrokovoho kredytu Rosiiskoi imperii v Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): istoryko-pravove doslidzhennia. Monografiia. Kharkiv: Kontrast, 2010. 688 s.
17. Yermolaiev V. M. Vyschi predstavnytski orhany vlady v Ukraini (istoryko-pravove doslidzhennia). Kharkiv: Pravo, 2005. 272 s.
18. Yermolaiev V. M. Vyschi predstavnytski orhany vlady v Ukraini: istoriia, teoriia ta praktyka: Monografiia. Kharkiv: Pravo, 2017. 448 s.
19. Tyshchuk B. Y. Zakhidno Ukrainska Narodna Respublika (1918 - 1923): Istoriia derzhavy i prava. Lviv: Triada plus, 2004. 392 s.
20. Kiselychuk V. Miske pravo ta samovriaduvannia hromady Lvova (druga polovyna XIX – pochatok XX stolittia): Monografiia. Lviv: LvDUVS; "Krai", 2008. 352 s.
21. Nykyforak M. V. Bukovyna v derzhavno-pravovii systemi Avstrii (1774 – 1918 rr.). Chervona Ruta, 2004. 384 s.
22. Pravova systema Ukrainy: istoriia, stan ta perspektyvy: u 5 t. Kharkiv: Pravo, 2008. T.1: Metodolohichni ta istoryko-teoretychni problem formuvannia i rozvytku pravovoi systemy Ukrainy /Za zah. red. M. V. Tsvika, O. V. Petryshyna, 728 s.
23. Pravova doktryna Ukrainy: u 5 t. Kharkiv: Pravo, 2013. T.1: Zahalnoteoretychna ta istorychna yurysprudentsiia / V. Ya. Tatsii, O. D. Sviatotskyi, S. I. Maksymov ta in.; za zah. red. O. V. Petryshyna. 976 s.
24. Chysnikov V. M. Syskna politsiia na Ukraini za chasiv Rosiiskoi imperii (1880 – 1917 rr.): istoryko-pravove doslidzhennia. U 2 kn. Kn.II /Nauk. red. Yarmysh O. N. Derzhavnyi naukovy-dosladynyi instytut MVS Ukrainy. Kharkiv: Machulin, 2014. 624 s.
25. Bernadskyi B. V. Kontrozviduvalna diialnist Rosiiskoi imperii v Ukraini (istoryko-pravovyi aspekt). Kyiv: Vydavets Karpenko V. M., 2018. 792 s.
26. Yarmysh O. N. Sotsialnyi vymir prava v istoryko-pravoviykh doslidzhenniakh. *Pravo v systemi sotsialnykh norm: istoryko-yurydychni aspekty*. Materialy XIII istoryko-pravovoi konferentsii (m. Chernivtsi, 20-22 travnia 2005 r.). Chernivtsi: Ruta, 2005. S.10-15.
27. Svorak S. D. Polityko-pravova dumka Ukrainy XIX – XX stolit pro narodovladdia: monografiia. Ivano-Frankivsk: DVNZ "Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka", 2015. 376 s.
28. Berman H. J. Zapadnaia tradytsiia prava: epokha formirovaniia /Per. s angl. 2-e izd. Moskva: Izd-vo MGU; Izdatelskaia gruppа INFRA M – NORMA, 1998. 624 s.